
ФОЛІО. ВЕЛИКА КНИГА. УКРАЇНСЬКА КЛАСИКА

Тарас Шевченко

•

КОБЗАР

Харків
«ФОЛІО»

Тарас ШЕВЧЕНКО.

Автопортрет зі свічкою. Папір, офорт, акватинта. 1860.

ВОВІКИ І ВІКИ ЧИСТА, НЕМІШАНА ПРАВДА

Укотре перечитуєш «Кобзаря» — а все ніби читаєш уперше. Де, в чому філософська й мистецька таїна невичерпності генія? Шукаючи відповіді, згадую (і оце нагадую читачеві) старі слова мудрого чоловіка, в яких чується найпервинніше, найщиріше. Пантелеймон Куліш на похороні Шевченка в Санкт-Петербурзі, дивлячись в упокоєне обличчя друга, яке ще ось позавчора було живе, неспокійне, мінливе у виразах, як захмарене небо, тамуючи розпач, казав:

— Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім'я рідна в тебе найбільша. — І далі так казав Куліш: — ...Ми ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж не стане в нас сили твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно *святую* правду глаголати, то краще ми мовчатимем, — і нехай одні твої великі речі говорять людям вовіки і віки чисту, немішану правду.

Хто б то із сучасних літераторів міг сказати — та ні: подумати — з отакою ширістю про Слово, про себе й Тараса...

Наважуся подати ще кілька міркувань, і притому не нових, а давніх, виношених життям і українською одвічною долею.

Перший «Кобзар» — невелика книжка, яка містила тільки вісім творів — вийшов друком у Санкт-Петербурзі 1840 року. Тарасові було двадцять шість (на наші мірки — поет-початківець). Книжка та зробила його відомим на весь слов'янський світ, і серед тодішніх літераторів знайшлися мудрі провидці — кого Бог відзначив чуттям справедливості й добра, — котрі впевнено поставили учорашнього кріпака поряд із Пушкіним і Міцкевичем.

Таким було явлення Тараса. І все ще було попереду.

Наступні сім років цього життя добре відомі біографам: закінчив імператорську Академію мистецтв із званням художника, двічі мандрував по Україні, вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, готувався викладати малювання у Київському університеті... Але як відтворити словами, як збагнути ту роботу душі і творчої сили, що через неї уже 1845-го року — маючи 31 од роду, — Тарас, прислухаючись, певно, до вищих сфер світової гармонії, відчув у собі право й обов'язок звернутися до народу України із словами, які розляглися по всьому світі: «Як умру, то поховайте...»

Від 1847 року життя його було сповнене безперестанною мукою, невтишним болем душі, а творчість його в засланні, під царським прокляттям із заборонаю писати і малювати, дійшла такої могуті, що нею і сьогодні, через півтора сторіччя, горить, плаче і молиться Україна. Це можна порівняти тільки із стражданням і словом Ісуса Христа. Таж Тарас у неволі не тільки не знав, коли настане, та чи й настане воля, — о тій порі від нього сокрита і його творча доля, і його слава, бо ж інакше хіба написав би він такі слова:

*...Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашило,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
...Чи доля так оце зробила?
Чи мати Богу не молилась,
Як понесла мене? Що я —
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю...*

У неволю повезли знаменитого на весь слов'янський світ поета й маляра.

З неволі вертався національний пророк, батько нації.

Уже навіть і на сучасників не справило гострого враження неймовірне: що колишній кріпак і вчорашній солдат-арештант у два роки по поверненні зробився академіком Імператорської Академії мистецтв. Шевченко й сам тому не дивувався; живучи день за днем у своєму часі, він уже був над сторіччями. Зате-от нашим сучасникам, особливо тим молодим, котрі люблять поблажливо нагадувати про Шевченка: «Кріпак. Мужик», — незле буде повторювати також: «Академік!..»

Як народ, ми ще не доросли до Тараса. Не тому, що він через кілька місяців по смерті вознісся спочивати на Чернечу гору. Не тому, що його лик і постать, помножені у бронзі, сумують у численних краях Землі. А тому, що він переймає кожного, хто зі ширим серцем звертається до його слова, і в кожному лишається навек — простим, як сльоза і усміх, проникливим і довірливим братом-товаришем, ласкавим або ж розгніваним батьком і водночас апостолом Божим і вчителем із невичерпною, як Всесвіт, мудрістю. Бо він є втілення народного духу й таланту, самої душі українського народу — тої вільної душі, що, може, аж тепер доростає свого істинного зросту, своєї зрілої величі,

Тепер, власне, про наше видання.

Більшовики не могли не видавати Шевченка. Забронити його твори значило б для них ураз і з повною незворотністю розвіяти власні легенди «по національному вопросу» — усі оті брехні про національне самовизначення і дружбу народів на тлі витоптування національних культур і мов і штучного перемішування народів.

Отже, Шевченка видавали, і часто. У ці видання вкладали своє сумління і патріотизм десятки чесних і стійких учених і видавців, дбаючи про автентичність шевченкових текстів і невищерблену повноту «Кобзаря», щоб і в нашому трагічному сторіччі Тарас приходив до кожного нового покоління українців. Однак! Диктатура міцніла й сатаніла од лихих передчуттів — передчуттів справедливих, бо кінець

режиму наближався невблаганно, — і книжки Шевченка ставали для неї явищем дедалі нестерпнішим; видавництва стискала лапа ідеологічної цензури.

Спочатку зусилля зосередилися на тлумаченнях і примітках до «Кобзаря»: Шевченко коментувався і «роз'яснювався» у контексті української історії з винятковою брехливістю. Віра більшовиків у всемогутність «партійного слова» була сміховинною: поруч із апостольською могуттю слова Тарасового їхні «коментарі» оберталися книжковим пилом... Пізніше почалися прямі вилучення віршів. Наприклад, у «Кобзарі» видання 1980 року («Дніпро», Київ) недолічуємо 15(!) світоглядних творів Шевченка («Великий льох», «Іржавець», «Чигрине, Чигрине...», «Якби то ти, Богдане п'яний...», «Сліпий» та ще деяких). У більшості видань не знаходимо принципового твору — передмови Шевченка до «Кобзаря» 1847 р.; сама книжка не вийшла друком через арешт поета, а передмову в рукописі було знайдено на початку XX сторіччя в архіві департаменту поліції. У декотрих виданнях стрічаємо хибні редакції окремих рядків.

Пропонуємо читачеві повного, без вилучень і спотворень, «Кобзаря», — тобто повне одностомне зібрання поезій Шевченка, у якому примітки очищені від будь-якої тенденційності, а несуть саму лиш історичну, літературну й біографічну інформацію, а коментарі зведені до мінімуму. Бо хто скаже про Шевченка, його світогляд і світосприймання краще за самого Шевченка! Тож нехай читач п'є з цієї книжки, кажучи словами Куліша, «чисту, немішану правду».

Радій ПОЛОНСЬКИЙ

Воскреснем ли когда от чужевластья
мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.
А. Грибоедов

Випускаю оце в люде другого Кобзаря свого¹, а щоб не з порожніми, то наділяю його предисловієм. До вас слово моє, о братія моя українская возлюбленная.

Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді й читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, черногори, москалі — всі дрюкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплемених журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом ми по-московській не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чорт-зна по якому. Натовкмачать якихсь індивідуалізмів тощо, так що аж язик отерпне поки вимовиш. Кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать о єдиній славянської літературі, а не хочуть і заглянуть, що робиться у славян!

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці! Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують/та хвалять те, що найпоганше. А наші патріоти-хуторяни й собі за ними — преочаровательно в чарах тих ось що: жиди, шинки, свині і п'яні баби. Може, це по їх утонченній натурі і справді добре, а на наші мужицькі очі, то дуже погано. Воно й то правда, що і ми самі тут трохи винні. Бо ми не бачимо нашого народу так, як його Бог сотворив. У шинку — і наш, і москаль, і навіть німець — всі схожі

¹ Див. примітки.

на свиню, а на/па/нщині то ще поганше. У хату прийти до нього, або до себе покликать по-братерській не можна. Не можна, бо він злякається, та може, ще й те, що він пізнає дурня у жупані.

Прочитали собі по складах Енеїду, та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, — то тогді і скажете, що Енеїда добра, а все-таки сміховинна на московський шталт.

Отак-то, братія моя возлюбленная. Щоб знать людей, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чернила і паперу. Отогді пишіть і дрюкуйте, і труд ваш буде трудом честним.

А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському, або на Вальтер-Скотта, що й той не по-своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого языка не знає; а В/альтер/ С/котт/ в Едемборге, а не в Шотландії — а може, і ще було що-небудь, що вони себе одцурались. Не знаю. А Борнц усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина.

Покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до языка, бо може, його не чув у колисці од матері, а Гулак Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзеним і богупротивним панством. Нехай би вже оті Кирпи-Гнучкошиєнки сутяги — їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі матерній осудив киснуть і гнить в чернилах, а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру-рідну матір — на п'яницю непотребную, а в придаток ще і *вз* додали.

Чому В. С. Карадж/ич/, Шафар/ик/ і інші не постриглись у німці /їм би зручніше було/, а остались славянами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали. Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і працюйте розумно, во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь.

А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде — і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ро/с/топчиною — то от всім Свяченая вода; написано панночкою, та ще й хорошою, тільки не скажу — якою, бо воно ще молоде, боязливе.

А переверніть пудові журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого, як С.в. — і не турбуйтеся, бо, їй-Богу, не знайдете.

*Седнев
1847 Марта 8*

ПРИЧИННА

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились

Козацькії очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли,
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжку, в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю, — вона молоденька;
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питать.
Кого ж, сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто тее знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува,
Чи, може, з другою, другу кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлині крила,
За синім би морем милого знайшла;

Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
"Журись", — каже думка, жалю завдає.
О боже мій милий! така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
"Ходімо гріться! — закричали. —
Зійшло вже сонце!" (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата).

.....
"Чи всі ви тут? — кличе мати, —
Ходім шукати вечерять.

Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.

Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий;
Знайшли вчора у діброві.

Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить.

Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила".

Зареготались нехрещені...
Гай обіззався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гілляччі
Стала... в серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
На її уроду...

Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.
Зашебетав жайворонок,
Угору летючи;

Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.
Чорніє гай над водою;
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
"Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені, другому...
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!"
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.

"Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!

ЗМІСТ

<i>Полонський Радій. Вовіки і віки чиста, немішана</i>	
правда...	5
"Випускаю оце в люде другого Кобзаря свого..."	9
Причинна	12
Думка ("Тече вода в синє море...")	18
Думка ("Вітре буйний, вітре буйний!..")	19
Думка ("Тяжко-важко в світі жити...")	20
Думка ("Нащо мені чорні брови...")	21
На вічну пам'ятв Котляревському ("Сонце гріє, вітер віє...")	23
Катерина	27
Тарасова ніч	49
"Думи мої, думи мої..."	53
Перебендя	56
Тополя.	59
До Основ'яненка ("Б'ють пороги; місяць сходить...")	66
Іван Підкова	69
Н. Маркевичу ("Бандуристе, орле сизий!..")	71
На незабудь Штернбергові.	72
Гайдамаки	74
Інтродукція	81
Галайда	83
Конфедерати	86
Титар	90
Свято в Чигирині	97
Треті півні	108

Червоний бенкет	112
Гупалівщина.	117
Бенкет у Лисянці	122
Лебедин	131
Гонта в Умані.	135
Епілог	144
Передмова	149
Панове субскрибенти!.	150
"Вітер з гаєм розмовляє..."	151
Мар'яна-черниця.	152
Утоплена	164
Песня караульного у тюрми (Из драми "Невеста").	170
Слепая (Поэма).	171
Гамалія	203
Тризна.	210
Розрита могила	226
"Чигрине, Чигрине..."	227
Сова	230
Дівичії ночі	237
Сон (Комедія)	239
"У неділю не гуляла..."	255
"Чого мені тяжко, чого мені нудно..."	259
"Заворожи мені, волхве..."	259
Гоголю ("За думою дума роєм вілітає...")	260
"Не завидуй багатому..."	261
"Не женися на багатій..."	262
Єретик (Шафарикові)	263
Сліпий (Поема)	275
Великий льох (Містерія)	297
Три душі	297
Три ворони.	302
Три лірники	309
"Стоїть в селі Суботові..."	314

Наймичка	316
Кавказ	333
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє	340
Холодний Яр	348
Псалми Давидові	351
1. ("Блаженний муж на лукаву..."	351
12. ("Чи ти мене, Боже милий..."	351
43. ("Боже, нашими ушима..."	352
52. ("Пребезумний в серці скаже..."	353
53. ("Боже, спаси, суди мене..."	354
81. ("Між царями й судіями..."	354
93. ("Господь Бог лихих карає..."	355
132. ("Чи є що краще, лучче в світі..."	357
136. ("На ріках круг Вавілона..."	357
149. ("Псалом новий Господеві..."	358
Маленькій Мар'яні	360
"Минають дні, минають ночі..."	361
Три літа ("І день не день, і йде не йде..."	362
[Заповіт] ("Як умру, то поховайте..."	365
Лілея	366
Русалка ("Породила мене мати..."	368
"За що ми любимо Богдана?.."	370
В казематі ("Згадайте, братія моя..."	371
I. "Ой одна я, одна..."	372
II. "За байраком байрак..."	372
III. "Мені однаково, чи буду..."	373
IV. "Не кидай матері!" — казали..."	374
V. "Чого ти ходиш на могилу?.."	375
VI. "Ой три шляхи широкії..."	377
[VII.] Н. Костомарову ("Веселе сонечко ховалось..."	378
VIII. "Садок вишневий коло хати..."	379

IX. "Рано-вранці новобранці..."	380
X. "В неволі тяжко, хоча й волі..."	381
XI. Косар ("Понад полем іде...")	381
XII. "Чи ми ще зійдемося знову?..."	382
"Не спалося, — а ніч, як море..."	384
"Думи мої, думи мої..."	387
Княжна (Поема)	388
N. N. ("Сонце заходить, гори чорніють...")	400
N. N. ("Мені тринадцятий минало...")	401
"Не гріє сонце на чужині..."	402
Сон ("Гори мої високії...")	403
Іржавець	408
N. N. ("О думи мої! о славо злая!...")	411
Полякам ("Ще як були ми козаками...")	412
Чернець	413
"Один у другого питаєм..."	417
"Самому чудно. А де ж дітись?..."	418
"Ой стрічечка до стрічечки..."	418
Хустина	419
А. О. Козачковському ("Давно те діялось. Ще в школі...")	421
Москалева криниця (Я. Кухаренку)	426
"То так і я тепер пишу..."	435
"А нумо знову віршувать..."	435
Варнак	437
"Ой гляну я, подивлюся..."	442
"У бога за дверми лежала сокира..."	443
"Та не дай, господи, нікому..."	445
[Царі] ("Старенька сестро Аполлона...")	446
"Добро, у кого є господа..."	453
Титарівна	454
"Ну що б, здавалося, слова..."	461
"Мов за подушне, оступили..."	462

П. С. ("Не жаль на злого, коло його...")	463
Г. З. ("Немає гірше, як в неволі...")	464
"Якби зустрілися ми знову..."	467
[Марина] ("Неначе цвяшок, в серце вбитий...")	468
Пророк	478
[Сичі] ("На ниву в жито уночі...")	479
"Меж скалами, неначе злодій..."	480
"І небо невмите, і заспані хвили..."	485
"І виріс я на чужині..."	485
"Не для людей, тієї слави..."	487
"Коло гаю, в чистім полі..."	488
"Якби мені черевики..."	490
"І багата я..."	490
"Полюбилася я..."	491
"Породила мене мати..."	492
"Ой я свого чоловіка..."	493
"Ой виострю товариша..."	494
"По улиці вітер віє..."	494
"Ой сяду я під хатою..."	495
"Закувала зозуленька..."	495
Швачка	496
"Ой не п'ються пива-меди..."	498
"На улиці невесело..."	499
"У тієї Катерини..."	499
"Із-за гаю сонце сходить..."	501
"Ой пішла я у яр за водою..."	502
"Не так тії вороги..."	502
"Ой люлі, люлі, моя дитино..."	503
"Ой чого ти почорніло..."	504
"Туман, туман долиною..."	504
"У неділеньку у святую..."	505
"У перетику ходила..."	507
"У неділеньку та ранесенько..."	508

"Не тополю високою..."	509
"Утоптала стежечку..."	510
"І широкою долину..."	510
"На вгороді коло броду..."	511
"Якби мені, мамо, намисто..."	511
"Не хочу я женитися..."	512
Чума	514
"І знов мені не привезла..."	515
"В неволі, в самоті немає..."	516
"Ой умер старий батько..."	517
"Не вернувся із походу..."	518
"У Вільні, городі преславнім..."	518
"Заступила чорна хмара..."	521
"Не додому вночі йдучи..."	524
"Неначе степом чумаки..."	525
[Сотник] ("У Оглаві... Чи по знаку...")	526
"За сонцем хмаронька пливе..."	541
"Як маю я журитися..."	541
"Нащо мені женитися?"	542
"Ой крикнули сірії гуси..."	543
"Якби тобі довелось..."	544
"Заросли шляхи тернами..."	549
"Зацвіла в долині..."	550
"У нашім раї на землі..."	551
"На Великдень, на соломі..."	554
"Було роблю що, чи гуляю..."	554
"Буває, іноді старий..."	555
"Хіба самому написати..."	557
"Дурні та гордії ми люди..."	558
"І золоті, й дорогої..."	560
"Ми вкупочці колись росли..."	560
"Готово! Парус розпустили..."	562
"Ми восени таки похожі..."	563

"Лічу в неволі дні і ночі..." (1850)	564
"Лічу в неволі дні і ночі..." (1850–1858)	567
"Ми заспівали, розійшлись..."	568
"Не молилася за мене..."	569
Петрусь (Поема)	571
"Мені здається, я не знаю..."	578
"Якби ви знали, паничі..."	580
"Буває, в неволі іноді згадаю..."	582
"І станом гнучим, і красою..."	586
"Огні горять, музика грає..."	587
"Чи то недоля та неволя..."	588
"На батька бісового я трачу..."	589
"І досі сниться: під горою..."	589
"Мій боже милий, знову лихо!..."	590
Москалева криниця (Поема) (1857)	591
Неофіти (Поема)	603
Юродивий	620
Доля	623
Муза	623
Слава	625
Відьма (Поема)	626
Сон ("На панщині пшеницю жала...")	642
"Я не нездужаю, нівроку..."	642
Подражаніє 11 псалму	643
Марку Вовчку ("Недавно я поза Уралом...")	644
Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)	645
N. N. ("Така, як ти, колись лілея...")	647
Невольник (Поема)	648
Дума	662
"Ой по горі роман цвіте..."	669
"Ой маю, маю я оченята..."	669
Сестрі ("Минаючи убогі села...")	670
"Колись дурною головою..."	671

"Якби то ти, Богдане п'яний..."	671
"Во Іудеї во дні они..."	672
Марія	674
Подражаніє ("Посаджу коло хатини...")	696
Подражаніє Іезекїлю. Глава 19	697
Осії. Глава XIV (Подражаніє).	698
"Дівча любе, чорнобриве..."	700
"Ой діброво — темний гаю!"	701
Подражаніє сербському	701
Молитва	702
"Царям, всесвітнім шинкарям..."	702
"Царів, кровавих шинкарів..."	702
"Злоначинающих спини..."	703
"Колись-то ще, во время оно..."	704
"Тим неситим очам..."	704
Плач Ярославни.	706
"В Путивлі-граді вранці рано..."	707
"З передсвіта до вечора..."	708
"Умре муж велій в власяниці..."	709
Гімн черничий.	710
"Над дніпровою сагою..."	712
"Росли укупочці, зросли..."	713
"Світе ясний! Світе тихий!"	713
Ликері ("Моя ти любо! Мій ти друже...")	714
"Барвінок цвів і зеленів..."	715
"І Архімед, і Галілей..."	715
Л. ("Поставлю хату і кімнату...")	716
"Не нарікаю я на бога..."	716
Саул	717
"Минули літа молодії..."	721
"Титарівна-Немирівна..."	722
"Хожа лежачого й не б'ють..."	723
"І тут, і всюди — скрізь погано..."	723

"О люди! люди небораки!.."	724
"Якби з ким сісти хліба з'їсти..."	725
"І день іде, і ніч іде..."	725
"Тече вода з-під явора..."	726
"Якось-то йдучи уночі..."	727
"Бували війни й військові свари..."	727
Н. Т. ("Великомученице кумо!..")	728
"Зійшлись, побрались, поєднались..."	729
"Кума моя і я..."	730
"Чи не покинуть нам, небого..."	730
"А поки те, та се, та оне..."	731
 Примітки.	 733
 Список ілюстрацій.	 756